

комісії за конструкцією дій, але не за характером дій та агентський договір (ст. 16 Закону України «Про товарну біржу» та інші), у сфері страхового брокерства — це агентський договір (Закон України «Про страхування»).

Література

1. Васильєва В. А. Цивільно-правове регулювання діяльності з надання посередницьких послуг: Монографія. — Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2006.
2. Йоффе О. С. Обязательственное право. — М.: Госюриздат, 1975.
3. Гражданский кодекс Российской Федерации. Ч. 2 / Под ред. О. М. Козырь, А. Л. Маковского, С. А. Хохлова.

УДК 347.426(477)

Д. Ф. Плачков

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ВІДНОСИН ВІДШКОДУВАННЯ ДЕРЖАВОЮ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ФІЗИЧНІЙ ОСОБІ ЗЛОЧИНОМ

Конституція України проголошує, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Діяльність держави повинна бути спрямована на реальне забезпечення прав і свобод своїх громадян, поваги до особи та якнайширшого визнання загальнолюдських цінностей.

Особливої ваги такий обов'язок держави набуває у випадку найнебезпечнішого порушення прав особи в державі — вчинення злочину. Саме тому держава взяла на себе обов'язок відшкодувати шкоду, завдану правопорушенням.

Оскільки на цей час не має спеціального закону, який регулював би відносини відшкодування державою шкоди, завданої злочинцем, не має спеціальних досліджень з цієї тематики, є необхідність заповнити правовий вакуум з цього питання. Найактуальнішим у цій темі, на наш погляд, є виявлення правової природи відповідних відносин.

Виявлення правової природи будь-яких правовідносин має першочергове теоретичне і практичне значення. Правильне визначення характеру правовідносин зумовлює законність застосування правової норми, обґрунтованість теоретичних висновків і пропозицій.

Труднощі у визначенні правової природи інституту відшкодування шкоди, заподіяної фізичній особі злочинцем, полягають у тому, що, на перший погляд, він має не цивільно-правову природу.

Справа в тому, що чинний кримінально-процесуальний закон України передбачає ряд процесуальних способів відшкодування шкоди, заподіяної в результаті злочинного посягання, зокрема: розгляд і вирішення заявленого цивільного позову в кримінальній справі про відшкодування шкоди, заподіяної злочинцем; відшкодування завданих злочинцем матеріальних збитків у кримінальному судочинстві з власної ініціативи суду тощо.

Дійсно, більшою мірою ефективність правосуддя визначається дієвістю процесуального механізму забезпечення прав особи, якій злочином заподіяний збиток, на відшкодування заподіяної їй шкоди при розгляді кримінальних справ у кримінальному судочинстві.

У випадках, коли шкода обумовлена злочином, право на її відшкодування, як правило, реалізується шляхом подання цивільного позову в кримінальній справі.

Однак заподіяння майнової шкоди таким суспільно-небезпечним деліктом, яким є злочин, завжди викликає відповідну реакцію на це суспільства і держави. Адже, їм не байдуже, — будуть чи не будуть у даному випадку відшкодовані збитки, відмовляється чи ні потерпілий від присудження йому відшкодування, активно чи пасивно веде він себе щодо відшкодування йому збитків. Діяння, що заподіяло матеріальну шкоду, становить публічний інтерес, який також суттєво впливає на можливості усунення наслідків цього діяння (незалежно від способів такого усунення). Держава і суспільство в цілому зацікавлені в тому, щоб шкода була відшкодована і щоб потерпіла особа зуміла реалізувати своє право на її відшкодування [1].

Тому одним з напрямків посилення правових гарантій захисту прав та законних інтересів потерпілих від злочинного посягання осіб є покращення законодавчого врегулювання відшкодування заподіяної злочином шкоди, розширення з цією метою взаємодії різних галузей права. Заподіяння злочином шкоди є підставою для виникнення цивільно-правової відповідальності правопорушника перед потерпілим (обов'язок правопорушника відшкодувати потерпілому заподіяну злочином шкоду). Відповідно до норм матеріального права шкода, спричинена внаслідок порушення абсолютного правовідношення, тобто внаслідок порушення обов'язку утримуватись від посягання на правові блага інших осіб, підлягає відшкодуванню в повному обсязі. Тобто шкода, яка заподіяна потерпілому суспільно небезпечним протиправним діянням, є об'єктом відшкодування.

Все вищесказане стосується процесуальних механізмів кримінально-правового і цивільно-правового характеру. Завдання цих механізмів — запобігти правопорушенню, їх негативним наслідкам для тих інтересів громадян, що охороняються законом, відновити соціальну справедливість і відшкодувати (компенсувати) заподіяний збиток.

Характер охоронних відносин, що виникають у процесі захисту прав особи, залежить від способу посягання на ці права. Здійснення цивільно-правового делікту породжує цивільні охоронні відносини, направлені на відшкодування заподіяного збитку. Основними учасниками даного правовідношення є боржник і кредитор, які пов'язані один з одним зобов'язанням.

Відповідальність за спричинення шкоди як цивільно-правовий обов'язок входить у зміст деліктного зобов'язання, підставою виникнення якого є заподіяння шкоди. В тому випадку, якщо шкідливі наслідки настали в результаті здійснення кримінального злочину, виникають відразу два види охоронних правовідносин: кримінальні і цивільні, в яких реалізується кримінальна і цивільно-правова відповідальність.

Відповідно до ч. 2 ст. 49 КПК України, особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду, набуває передбачених законом прав учасника процесу — «потерпілого». Потерпілий, який пред'явив вимогу про відшкодування завданої шкоди, визнається цивільним позивачем. Йому забезпечуються всі передбачені законом права потерпілого й цивільного позивача. Як правило, таку шкоду відшкодовує сам заподіювач шкоди.

Однак все вище сказане стосується випадку, коли заподіяну шкоду відшкодовує сам заподіювач шкоди.

Оскільки Основним Законом нашої держави життя і здоров'я людини визнаються найвищою соціальною цінністю, держава взяла на себе обов'язок відшкодувати шкоду, завдану правопорушенням. Статтями 1177 та 1207 ЦК України встановлено, що шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю громадянина внаслідок злочину, а також майнова шкода, завдана майну громадян внаслідок злочину, у разі якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо ця особа є неплатоспроможною, відшкодовується державою. Цими статтями ЦК України також передбачено, що умови та порядок відшкодування державою зазначеної шкоди встановлюються законом. Тому передбачене ст. ст. 1177 та 1207 ЦК України зобов'язання стосується іншого зобов'язання — зобов'язання між державою та потерпілим, змістом якого є відшкодування державою шкоди, що заподіяна злочинцем, у випадках передбачених законом.

У системі чинного Цивільного кодексу норми про відшкодування шкоди містяться у кн. 5 ЦК України «Зобов'язальне право», у підрозд. 2 «Недоговірні зобов'язання» та виділені в окрему гл. 82, так само як і правила про кожен поименований договір, кондикційні зобов'язання та інші недоговірні зобов'язання. Застосовуючи систематичне тлумачення, можна дійти висновку про те, що зобов'язання із спричинення шкоди є саме зобов'язаннями (такими ж, як договірні або кондикційні).

У зв'язку з цим, можна дійти висновку, що відшкодування шкоди державою, заподіяної злочинцем, реалізується в рамках недоговірного зобов'язання. Але за своєю юридичною природою чи є воно деліктним?

Недоговірні зобов'язання виникають за відсутності погодженої волі його учасників і не завжди є результатом правомірних дій. Визначальним фактором у недоговірних зобов'язаннях є саме відсутність погодженої волі суб'єктів. Зміст і характер правомочностей суб'єктів, а також обсяг цих правомочностей визначається законом чи волею суб'єктів, що не вимагає обов'язкового узгодження з волею іншого учасника зобов'язальних правовідносин, які виникли.

За підставами виникнення недоговірних зобов'язань можна виділити: такі, що виникають з односторонніх правочинів; делікт (заподіяння шкоди): квазі-делікт (створення небезпеки (загрози) життю і здоров'ю фізичних осіб, а також їхньому майну і майну юридичних осіб); інші підстави (безпідставне збагачення), тому що останній вид зобов'язання може виникнути із одностороннього правочину, з договору, а також події.

Значна частина недоговірних зобов'язань — це зобов'язання компенсаційні, функціональне призначення яких полягає в тому, щоб відновити майнову сферу потерпілого.

З цього боку, звичайно, обов'язок держави відшкодувати шкоду, завдану злочином, має реалізовуватися в рамках деліктного зобов'язання.

Зміст зобов'язань, які виникають внаслідок заподіяння шкоди, полягає у відшкодуванні шкоди, завданої потерпілому, за рахунок того, хто заподіяв шкоду. Таким чином поновлюється його порушена майнова сфера, а відтак усуваються наслідки правопорушення [2, 7].

Однак у нашому випадку заподіяну шкоду відшкодовує держава, яка, звичайно, не є правопорушником. Її «провина» полягає у тому, що держані органи не виконали належним чином свій обов'язок — не встановили правопорушника, а у випадку, якщо правопорушник виявився неспроможним відшкодувати шкоду внаслідок свого майнового становища чи інших обставин, то і такої «провини» у держави не має.

Тобто держава має нести цивільну відповідальність не за свої дії та без вини. У зв'язку з цим постає інше запитання, чи є обов'язок держави відшкодувати шкоду, завдану злочином, цивільно-правовою відповідальністю, суб'єктом якої стає держава.

Обов'язок відшкодувати протиправно заподіяну шкоду, як правило, кваліфікується в літературі як вид цивільно-правової відповідальності [3].

Найпоширенішим у літературі про юридичну відповідальність є її трактування як заходу державного примушення [4, 137; 5, 172–173], що виражається в позбавленні певних цивільних прав або покладанні нееквівалентними заходами майнового характеру [6, 502; 7, 187].

Є. О. Харитонов, О. С. Йоффе, О. Е. Лейст, Н. Д. Егоров, В. Г. Хохлова, та ін. [8, 33–35; 9, 97; 10, 85; 11, 449–551; 12, 63–84; 13, 8–12] пов'язують відповідальність з поняттям санкції. Відповідно до їх позиції відповідальність може розглядатися як один з видів реалізації санкції, що має специфічні ознаки, до числа яких може бути віднесене те, що вона є за своїм характером примусовим заходом; застосовується до осіб, винних у здійсненні правопорушення; сполучається з покладанням на винну особу невігідних для неї наслідків матеріального чи особистого характеру.

До видів цивільно-правової відповідальності іноді відносять примусове виконання порушеного зобов'язання [10, 27; 14, 69, 85]. Однак якби наслідки правопорушення обмежувалися тільки примушенням до виконання обов'язку в натурі, то це було б рівносильне безвідповідальності [15, 60].

С. С. Алексєєв наголошував на тому, що примушення до виконання покладеного на особу юридичного обов'язку або відновлення порушеного стану є не юридична відповідальність, а міра захисту [12, 76].

Цивільно-правову відповідальність необхідно відрізнити від засобів захисту, що теж є примусово реалізованими санкціями.

Заходи захисту суб'єктивних прав забезпечують їх відновлення і за відсутності вини особи, що порушила ці права. Юридична ж відповідальність пов'язана з винним правопорушенням, чим пояснюється покладання на правопорушника обтяження — покарання, штрафних і інших позбавлень і додаткових обов'язків [16, 188].

Під засобами захисту розуміють застосовувані в цивільних правовідносинах санкції, що можуть створити негативні для особи наслідки, але не пов'язані з осудом її поведінки [16, 189]. Так, засобом захисту вважається покладання на власника джерела підвищеної небезпеки (автомобіля і т.п.) обов'язку відшкодувати заподіяну цим джерелом шкоду потерпілому незалежно від вини власника такого джерела [17, 4, 41].

Відшкодування збитків тут — це не покарання, а негативний засіб для стимулювання ініціативного, творчого підходу у вирішенні різних науково-технічних завдань по запобіганню випадковому спричиненню шкоди.

Думаємо, що для настання відповідальності унаслідок спричинення шкоди необхідна сукупність юридичних фактів, що утворюють повний склад правопорушення. Він повинен бути, як правило, в діях (або бездіяльності) будь-якої особи, якій пред'явлена вимога про відшкодування шкоди.

А про виникнення умов для застосування засобів захисту буде йтися, якщо відсутня одна з умов відповідальності, що дає право звільнити особу від цивільно-правової відповідальності. Саме тому правовий вакуум, що полягає у відсутності умов відповідальності, заповнюється застосуванням засобів захисту за допомогою відшкодування шкоди.

Такий аналіз дозволяє зробити висновок, що відшкодування шкоди, завданої злочином за ст. ст. 1177 та 1207 ЦК України, належить до засобів захисту, оскільки обов'язок відшкодування шкоди покладається на суб'єкта, який не заподіяв шкоду безпосередньо.

Література

1. Гузела М. В. Відшкодування заподіяної злочином шкоди за ініціативою суду в кримінальному судочинстві України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. — Л., 1999.
2. Нор В. Т. Имущественная ответственность за неправильные действия должностных лиц. — Л.: Вища шк.; Изд-во при Львов. гос. ун-те, 1974.
3. Русу С. Д. Захист прав військовослужбовців у зобов'язаннях, що випливають внаслідок заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки: Автореф. дис... канд. юрид. наук. — Хмельницький, 1998.
4. Пугинский Б. И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. — М., 1984.
5. Грибапов В. П. Ответственность по гражданскому праву // Гражданское право / Под ред. Е. А. Сухапова. — М., 1994. — Т. 1.
6. Советское гражданское право / Под ред. О. А. Красавчикова. — М., 1985.
7. Советское гражданское право / Под ред. О. П. Садикова. — М., 1980.
8. Харитонов Е. О., Саптахметова Н. А. Правовое обеспечение подлежащей реализации права на жилище. — К., 1990.
9. Иоффе О. С. Обязательственное право. — М., 1975.
10. Лейт О. Э. Санкции в советском праве. — М., 1962.
11. Гражданское право. Ч. 1 / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М., 1998.
12. Хохлова В. Г. Понятие гражданско-правовой ответственности // Актуальные проблемы гражданского права: Сб. ст. / Под ред. В. В. Брагинского. — М., 2002. — Вып. 5.
13. Васильев В. В., Овчинников П. И., Рогович Л. П. Гражданско-правовая ответственность. — Владивосток, 1988.
14. Братусь С. П. Юридическая ответственность и законность. — М., 1976.
15. Самощенок И. С., Фарукшия М. Х. Ответственность по советскому законодательству. — М., 1971.
16. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права. Вып. 2. — Свердловск, 1964.
17. Грибапов В. П. Ответственность за нарушение гражданских прав и обязанностей. — М., 1973.